

Zdzisława Tofłoczko

Johann Daniel Felsko (1813-1902) Architekt i urbanista – twórca nowoczesnej Rygi

Johann Daniel Felsko (1813-1902) An architect and urban planner – the creator of modern Riga

Ryga, obecna stolica Republiki Łotewskiej, została założona w 1201 roku przez biskupa inflanckiego Alberta von Buxhövdén jako znaczący ośrodek niemieckiego osadnictwa na wybrzeżu południowo-wschodniego Bałtyku. Wkrótce stanie się – i pozostanie do dziś – największym portem handlowym tego rejonu, tak aby już w XIII wieku uzyskać status jednego z najważniejszych członków niegdyś potężnej Hanzy. Nic więc dziwnego, że będzie łakomym kąskiem dla ekspansywnych potęg ówczesnego świata. Z początkiem XIV wieku miasto opanowuje Zakon Krzyżacki, a następnie jego młodszy brat – Zakon Kawalerów Mieczowych. W 1561 roku zwierzchnictwo nad miastem przejmuje administracja Wielkiego Księstwa Litewskiego, a następnie, w roku 1581 Ryga zostaje podporządkowana Rzeczpospolitej. Wraz z utratą przez Polskę większości Inflant, Rygę zdobywają w 1621 roku Szwedzi, którzy rządzą miastem do 1710 roku, kiedy to następnie Rygę przejmuje Rosjanie. Pozostaną tam aż do 1918 roku. Jako ciekawostkę, uzupełniającą dzieje wieloletnich związków Łotwy i Polski, warto przypomnieć fakt, że w 1582 roku król Stefan Batory założył w Rydze kolegium jezuickie, które mogło, w sprzyjających okolicznościach, przekształcić się w uczelnię wyższą, tak, jak stało się to w Wilnie. Albowiem monarcha w 1578 roku podniósł wileńskie kolegium do rangi Akademii. Uczelnia ta została zreformowana przez Komisję Edukacji Narodowej i od 1780 roku nosiła nazwę Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego. W latach 1802-1832 ta zaśluzona dla kultury polskiej placówka naukowa nosiła

Riga, the capital of the Republic of Latvia, was founded in 1201 by Albert von Buxhövdén, the Bishop of Livonia, as a significant centre of German settlement on the south – eastern coast of the Baltic. It soon became, and has remained to this day, the largest commercial port in the region so that in the 13th century it had the status of one of the most important members of the powerful Hanseatic League. No wonder then, that it became a tasty morsel for the expansive powers of the times. At the beginning of the 14th century, the city was seized by the Teutonic Knights, and later by their younger brothers – the Order of Brothers of the Sword. In 1561, the control of the city was taken over by the administration of the Grand Duchy of Lithuania, and then in 1581 Riga came under the influence of the Polish – Lithuanian Commonwealth. After Poland lost the greater part of Livonia, in 1621 Riga was conquered by the Swedish who ruled the city until 1710, when Riga fell under the Russian rule which lasted until 1918. What makes an interesting side note supplementing the long-standing history of Lithuanian-Polish relationships, is the fact that in 1582 King Stefan Batory founded a Jesuit College (secondary school) in Riga which, in favourable circumstances, could have transformed into a higher education institution, like the one in Vilnius which the King elevated to the rank of an Academy in 1578. The Academy was reformed by the Commission of National Education, and since 1780 was known as the Principal School of the Grand Duchy of Lithuania. In

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. J.D. Felsko, fotografia, ok. 1900
 Fig. 1. J.D. Felsko, photograph, app. 1900

Ryc. 2. Plan Rygi. J.D. Felsko, O. Dietze, 1856
 Fig. 2. Plan of Riga by J.D. Felsko, O. Dietze, 1856

Ryc. 3. Pałac hr. K. von Medem. Vecauce. J.D. Felsko, 1839-1843
 Fig. 3. Palace of Count K. von Medem. Vecauce. J.D. Felsko, 1839-1843

Ryc. 4. Kamienica A.J.F. Jakoba, projekt. Ryga. J.D. Felsko, 1879
 Fig. 4. Tenement house of A.J.F. Jakob, project. Riga. J.D. Felsko, 1879

Ryc. 5. Willa przy ul. Elżbiety 49. Ryga. J.D. Felsko, ok. 1850
 Fig. 5. A villa at 49 Elizabeth Street. Riga. J.D. Felsko, app. 1850

nazwę Uniwersytetu Wileńskiego, a po odzyskaniu niepodległości przywdziała w 1919 roku, na cześć swego fundatora, miano Uniwersytetu Stefana Batoryego. Tak chwalebnej ewolucji kolegium ryskie przejść nie mogło z prostej przyczyny, a to dlatego, że jezuicka na początku uczelnia nie miała wielkich szans w luterkańskiej w większości Rydze. Rzecz interesująca, że władze carskie nie założyły w Rydze własnego uniwersytetu, kierując młodzież do ufundowanego w 1802 roku Uniwersytetu w Dorpacie (obecnie estońskie Tartu), który zyskał znaczną sławę jako renomowana uczelnia, a studiowało na nim wielu Polaków. Ostatecznie Uniwersytet Łotewski został erygowany w Rydze dopiero w 1918 roku.

Miasto Ryga i jego port morski zlokalizowane zostały w niesłychanie dogodnych warunkach, a mianowicie u ujścia Dźwiny (Daugava) do Zatok Ryskiej. Staromiejskie centrum miasta otacza dopływ Dźwiny, rzeka Ryga (Rīdzene). To naturalne usytuowanie obronne od początku istnienia Rygi umacniano i doskonalono. Wprzód powstał romańsko-gotycki kompleks murów, wież i baszt obronnych. W dobie renesansu i baroku starodawne mury opasano systemem bastionów, fortów, kaponier, wałów i nowoczesnych fos. Wszelako wojny napoleońskie dowiodły względnej wartości militarnej tego rodzaju umocnień. W Rydze, jak i w wielu innych miastach europejskich, tego rodzaju ścisły gorset instalacji wojskowych dawał dalszy rozwój miasta. Przykładowo, władze wojskowe zabraniały na przedmieściach budowy domów wyższych niż dwa piętra, bo przesłaniałyby one widok dla artylerii fortecznej¹. Problem ten stał się palący w połowie XIX wieku, wraz ze schyłkiem epoki romantyzmu i początkami pozytywizmu, który był nieodrodnym dzieckiem rewolucji przemysłowej. Dla rozwoju nowego społeczeństwa likwidacja również niektórych anachronicznych struktur materialnych była warunkiem *sine qua non* dalszego rozwoju. Przed tą kwestią stanęła także Ryga, w obliczu nowych perspektyw ponownego

the years 1802-1832, this educational institution which had such a great impact on Polish culture was known as the Vilnius University, and after regaining independence it was aptly renamed Stefan Batory University to commemorate its founder. The college in Riga could not have undergone such a transformation for the simple reason that the initially Jesuit college did not stand much chance in the mostly Lutheran Riga. What seems interesting, however, is the fact that the authorities of the Tsar did not open their own university in Riga, instead sending students to the University in Dorpat (present-day Tartu), founded in 1802, well-known for its high standard and which many Polish students attended. The Latvian University was finally opened in Riga in 1918.

The city of Riga and its seaport were very advantageously located, at the mouth of the Daugava River draining into the Gulf of Riga. The old city was surrounded by the Rīdzene River, a tributary of the Daugava. This naturally defensive location had been improved and strengthened from the beginning of Riga's existence. First the Romanesque-Gothic complex of defensive walls, towers and keeps was erected. During the Renaissance and the Baroque periods, the old walls were surrounded with a system of bastions, forts, caponiers, walls and modern moats. However, the Napoleonic wars proved the relative military value of such fortifications. In Riga, as in many other European cities, this tight straitjacket of military installations was stifling the further growth of the city. For instance, military authorities prohibited building houses taller than two storeys in the suburbs as they would obstruct the view for the fortress artillery. The issue grew more urgent in the mid-19th century, with the decline of the Romanticism and the beginning of the Positivism era which was a real offspring of industrial revolution. The elimination of some anachronistic material structures was the *sine qua non* condition of further development for the new society. Riga also had to consider that question when facing new perspectives of the economic re-development of the city. The rule of Tsar Nicholas I, who isolated the Empire from Western Europe particularly during the last decade of his reign, was coming to a close, and for Riga the trade exchange between Russia and Europe was the question of life and death. Nicholas I would never have agreed to demolishing fortresses in the cities of the Empire, on the contrary, he had new keeps erected, for instance the Citadel in Warszawa. His successor, Alexander II, represented views far more liberal than his father's, so soon after ascending the throne he granted the request of the municipal

Ryc. 6. Ratusz, projekt. Ryga. J.D. Felsko, 1848

Fig. 6. Town hall, project. Riga. J.D. Felsko, 1848

rozkwit gospodarki miasta. Kończyło się bowiem władanie cara Mikołaja I, który, zwłaszcza w ostatniej dekadzie swego panowania, odizolował Imperium od zachodniej Europy, a dla Rygi wymiana handlowa Rosji z Europą była kwestią życia lub śmierci. Mikołaj I nigdy nie zgodziłby się na burzenie twierdz w miastach Imperium, a raczej wznosił nowe, jak np. Cytadelę w Warszawie. Jego następca, Aleksander II, reprezentujący daleko liberalniejsze od ojca poglądy, już wkrótce po wstąpieniu na tron zadość uczynił prośbie ryskiej rady miejskiej i już w 1856 roku łaskawie zezwolił na likwidację twierdzy i stopniowe wyburzenie fortyfikacji i umocnień. Separowały one centrum miasta od przedmieść usadowionych nad brzegami cieków wodnych okalających Rygę. Niska zabudowa, zgodna z wymogami wojskowymi, zawierająca głównie biedne domostwa bądź też drewniane na ogół, letnie rezydencje zamożnego mieszczaństwa, pochłaniała bezcenne tereny urbanizacyjne. W podobnej sytuacji pozostawało wiele miast środkowej Europy, jak choćby Kraków².

Jak doniosło było dla dalszej egzystencji miasta zagadnienie jego przestrzennego rozwoju i unowocześnienia infrastruktury, świadczy fakt, że już w owym przełomowym dla Rygi roku 1856 powstał plan zniesienia twierdzy i towarzyszących jej instalacji oraz, co najistotniejsze, urbanistycznego zagospodarowania odzyskanych terenów. Autorem planu był Johann Daniel Felsko, który współpracował z innym architektem, a mianowicie Otto Dietze. W 1858 roku projekt ten został nieco zmodyfikowany przez Juliusa Augusta von Hagen. W rezultacie powstał plan zakładający ukończenie wszystkich prac do roku 1863 i termin ten został dotrzymany. Całością prac kierował, koordynował je, bądź w późniejszym czasie nadzorował, J.D. Felsko, piastujący wiele ważnych stanowisk we władzach budowlanych Rygi. Kim był zatem bohater naszej opowieści? Johann Daniel Felsko urodził się w Rydze i tamże dokonał swego długiego, pracowitego i jakże twórczego żywota, który poświęcił swemu miastu. We wczesnych latach trzydziestych XIX wieku J.D. Felsko terminował budownictwo u ówczesnego głównego budowniczego Rygi J.D. Gottfrieda, wraz z którym zapewne praktykował budownictwo w Warszawie i Poznaniu, Królewcu i Berlinie. Dzięki stypendium miasta Rygi mógł studiować w latach 1835-1840 budownictwo w Kopenhadze na Królewskiej Akademii Sztuki³. Wśród jego preceptorów poczesne miejsce zajmował Christian Frederik Hansen, wybitny architekt klasycysta, twórca neoklasycznej architektury Kopenhagi i jej nowoczesnych założeń urbanistycznych. Musiał również spotkać w Kopenhadze synów Hansena seniora, czyli Hansa Christiana Han-

council of Riga, and in 1856 graciously agreed to the dismantling of the fortress and gradual demolition of fortifications and defensive walls which separated the city centre from the suburbs located on the banks of rivers and streams surrounding Riga. Low-rise buildings, adequate to military requirements, encompassed mainly either poor houses or mostly wooden summer cottages of affluent burgesses, thus occupying priceless urban developments area. Similar situation applied to many European cities of the time, e.g. Krakow.

How important the issues of spatial development and infrastructure modernisation were for the further existence of the city, was proved by the fact that it was already in crucial for Riga 1856 that the plan of demolishing the fortress and accompanying military installations was created, as well as the even more vital plan of urban development in the reclaimed area. The author of the plan was Johann Daniel Felsko, who cooperated with another architect Otto Dietze. In 1858, the project was slightly modified by Julius August von Hagen. As a result, a plan was created which assumed that all construction work would have been finished by 1863, and the deadline was kept. All the work was directed, coordinated or later supervised by J.D. Felsko, who also held numerous important positions in the building authorities of Riga. So, who was the hero of our tale?

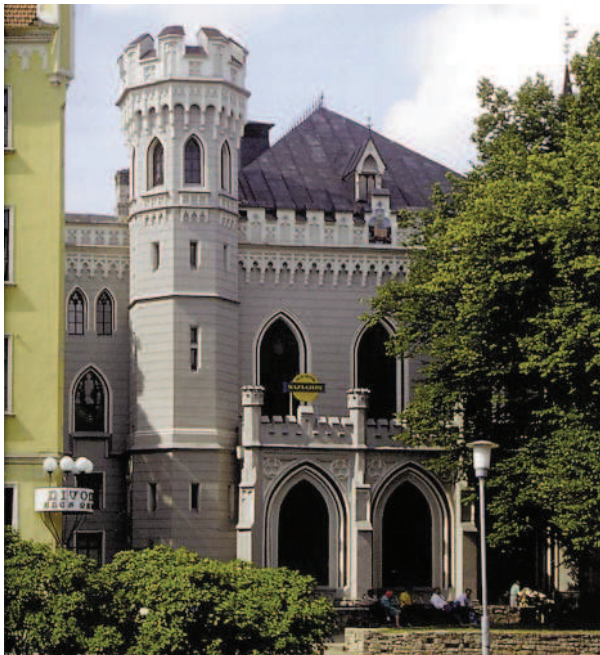
Johann Daniel Felsko was born in Riga, where he also died after a long and fruitful life he devoted to his hometown. In the early 30s of the 19th century, J.D. Felsko was an apprentice builder with J.D. Gottfried, the main building engineer of Riga, with whom he may have practised building in Warszawa, Poznan, Königsberg and Berlin. Owing to the scholarship granted by the city of Riga, from 1835 to 1840 he was able to study building in Copenhagen at the Royal Academy of Art. Among his tutors the most remarkable was Christian Frederik Hansen, an outstanding classicist architect, the creator of neo-classicist architecture of Copenhagen and its modern urban development layout. In Copenhagen, J.D. Felsko must have met the sons of Hansen senior, namely Hans Christian Hansen and Teophil Eduard Hansen who were to gain fame by creating with Friedrich von Gärtner the architectonic and spatial centre of modern-day Athens, on the order of Otto I the new king of Greece. Teophil Hansen, Felsko's peer, would gain another leaf to his laurel wreath as one of the animators of the Vienna Ringstrasse project, which involved demolishing the ring of fortifications and replacing it with avenues full of greenery (the ones in Krakow are called the Planty), along which the stately public buildings were located. Teophil Hansen cooperated with such aces as

Ryc. 7. Kościół św. Gertrudy. Ryga. J.D. Felsko, 1863-1868
 Fig. 7. Church of St. Gertrude. Riga. J.D. Felsko, 1863-1868

Ryc. 9. Gimnazjum realne. Ryga. J.D. Felsko, 1874
 Fig. 9. Real Gymnasium. Riga. J.D. Felsko, 1874

Ryc. 8. Gildia św. Jana. Ryga. J.D. Felsko, 1864-1866
 Fig. 8. Guild of St. John. Riga. J.D. Felsko, 1864-1866

Ryc. 11. Kamienica przy ul. Antonijas 2. Ryga. J.D. Felsko, 1879
 Fig. 11. Tenement house at 2 Antonijas Street. Riga. J.D. Felsko, 1879

Ryc. 10. Szkoła realna. Ryga. J.D. Felsko, 1876-1879
 Fig. 10. Real School. Riga. J.D. Felsko, 1876-1879

sena i Theophila Eduarda Hansena, którzy zaślą, między innymi, dzięki temu, że na polecenie nowego króla Grecji, Ottona I, stworzą, wraz z Friedrichem von Gärtnerem, architektoniczne i przestrzenne centrum nowoczesnych Aten. Theophil Hansen, rówieśnik Felsko, zyska kolejny laur chwali jako jeden z animatorów projektu wiedeńskiego Ringstrasse, czyli wyburzenia pierścienia fortyfikacji i zastąpienia ich pasmem alei (w Krakowie zwanych plantami) pełnych zieleni, przy których usytuowano reprezentacyjne gmachy użyteczności publicznej. Theophil Hansen współpracował z takimi tuzami, jak Friedrich von Schmidt, Heinrich Ferstel, Gottfried Semper, Eduard van der Nüll, August Sicard von Sicardsburg.

Uderza zadziwiająca analogia czasowa realizacji podstawowego założenia Ringu, 1857-1865 i planu Felsko dla Rygi, 1857-1863 oraz konkretnych rozwiązań⁴. Felsko, podobnie jak jego wiedeńscy koleździ, otoczył półkole ryską starówką, tworząc system bulwarów, gdzie wysoka, murowana zabudowa, która zastąpiła uprzednie mało wartościowe budownictwo, przeplatana jest gęsto parkami i ogrodami, między którymi usadowiono wolno stojące obiekty reprezentacyjne⁵. Ryskie bulwary, zgodnie z nurtem epoki, zapełniać się będą architekturą w duchu historyzmu i eklektyzmu, a następnie secesji i modernizmu. Szczególnie architekci łotewscy, którzy poświęcili swą twórczość Jugendstilowi, pozostawiają po sobie bezcenne pomniki ryskiej secesji, które dziś są klejnotem łotewskiej kultury architektonicznej⁶. Nie zabraknie, wśród twórców tworzących w duchu neostylów, także i J.D. Felsko, kreatora przestrzennych fundamentów tej nadbałtyckiej metropolii. Po studiach, mniej więcej między 1840 a 1847 rokiem odbył kilka podróży badawczych do Hamburga, ponownie Berlina, Monachium i Wiednia. Wpłynęły one w poważnym stopniu na styl jego realizacji architektonicznych, a pozostawił ich kilkadziesiąt na terenie dzisiejszej Łotwy. Jednakże ograniczymy się, z uwagi na zwyczajowo przyjęte ramy artykułu, do garści przykładów z Rygi, reprezentatywnych dla *genre'u* stosowanego przez tego architekta. Felsko uprawiał przede wszystkim historyzm (u schyłku swej działalności także eklektyzm), interpretowany przez niego pod wpływem szkoły niemiecko-austriackiej, z którą miał liczne kontakty. Nie wiemy, czy w Monachium zetknął się osobiście z Friedrichem von Gärtnerem, jednym z najznakomitszych historycyków bawarskich, ale musiał się spotkać, przynajmniej w Rydze, z uczniem Karla Friedricha von Schinkla – Friedrichem Augustem Stülerem, który w latach 1839-1843 wzniósł dla hr. Karla von Medem neogotycki pałac w Vecauce na Łotwie. A przecież F.A. Stüler to była już wówczas gwiazda na niemieckim firmamencie

Friedrich von Schmidt, Heinrich Ferstel, Gottfried Semper, Eduard van der Nüll, and August Sicard von Sicardsburg.

There is a striking chronological analogy between the realisation of the basic layout for the Ring, 1857- 1865, and Felsko's plan for Riga, 1857-1863, as well as concrete architectural solutions. Like his Viennese colleagues, Felsko surrounded the semicircle of the Riga old town, thus creating a system of boulevards where the high-rise masonry buildings, which had replaced the previous low-value buildings, were densely interlaced with parks and gardens in which detached public buildings were located. According to the fashion of the times, Riga boulevards would be filled with architecture in the spirit of Historicism and Eclecticism, and then Art Nouveau and Modernism. Particularly Latvian architects, whose works were devoted to Jugendstil, left behind invaluable monuments of Art Nouveau in Riga which are the jewels of Latvian architectonic culture. J.D. Felsko, the author of spatial foundations of the Baltic metropolis, could also be found among the creators designing in the neo-styles. After his studies, approximately between 1840 and 1847, Felsko made some research trips to Hamburg, Berlin, Munich and Vienna. They seriously affected the style of his architectonic realisations, of which he left several dozens in the lands of present-day Latvia. However, because of the framework of this article, we shall limit the examples to those in Riga, representative for the *genre* adopted by this architect. Felsko was mainly affected by Historicism (and towards the end of his active life also by Eclecticism), interpreted under the influence of the German-Austrian school with which he had numerous encounters. We do not know if he ever met in Munich Friedrich von Gärtner, one of the greatest Bavarian historicists, but in Riga at least he must have met a disciple of Karl Friedrich von Schinkel – Friedrich August Stüler who built a neo-Gothic palace in Vecauce in Latvia for Count Karl von Medem, between 1839 and 1843. And F.A. Stüler was already a star on the German architectonic firmament; and not only German as he designed also in Poland, Stockholm and Budapest. Since 1834, he was an artistic adviser to the talented and keen connoisseur of art Frederick William I, King of Prussia, which brought Stüler high prestige and influence in construction circles. However Felsko, his junior by thirteen years, did not stay behind and in 1844, at the age of thirty one, he was offered the position of the main architect of Riga which he would hold until 1879. Nevertheless, Felsko remained under strong influence of the German, and particularly

architektonicznym. I nie tylko, projektował bowiem również na ziemiach Polski, w Sztokholmie i Budapeszcie. Od 1834 roku był artystycznym doradcą niesłuchanie uzdolnionego i zamiłowanego w sztukach pięknych króla Prus, Fryderyka Wilhelma IV, co przynosiło Stülerowi wysoki prestiż i wpływy w środowisku budowlanym⁷. Wszakże, młodszy odeń o trzynaście lat, Felsko – nie pozostawał w tyle, albowiem w 1844 roku, w zaledwie trzydziestym pierwszym roku życia, obejmuje stanowisko naczelnego architekta Rygi i piastować je będzie aż do 1879 roku⁸. Tak, czy inaczej, Felsko pozostawał pod silnym wpływem niemieckiej, a szczególnie berlińskiej szkoły historyzmu⁹. Nie pozostał jednakże obojętny wobec klasycyzmu, którym tak silnie przepojone były środowiska berlińskie, monachijskie i wiedeńskie. Renomę architekta i, do pewnego stopnia, konserwatora, zdobywa J.D. Felsko dzięki otrzymanemu w 1848 roku zleceniu na rekonstrukcję ratusza miejskiego w Rydze. Obiekt ten zbudował w latach 1756-1765 Johann Friedrich von Oettinger, dawny ratusz wymagał jednak rozbudowy i unowocześnienia. I tak powstała w mieście pierwsza budowla o charakterze neoklasykistycznym, aczkolwiek Felsko zachował pewne elementy barokowe. Był przeto Felsko restauratorem o horyzontach daleko szerszych niż przykładowo von Schinkel czy von Gärtner, którzy skłonni byli do nadmiernego puryzmu stylowego. Ot, choćby von Gärtner, konserwując gotyckie kościoły w Bawarii, zalecał usuwanie późniejszych naleciałości renesansowych bądź też barokowych. Gmach ratusza został zburzony w czasie II wojny światowej, zaś po jej zakończeniu w ocalałych fragmentach znalazły miejsce laboratoria Politechniki. W 2000 roku zostały rozebrane, aby *in situ* wznieść nowy ratusz, którego to już nowoczesną konstrukcję przyodziali ponownie, w 2001 roku, kostiumem Felsko, architektki: I. Dzene, I. Kuļikovska, U. Bratuškins, V. Polkovņokova, D. Rampāne, Ē. Zīle, D. Medniece¹⁰.

J.D. Felsko wszelako nie konserwował zabytków, a zwłaszcza architektury sakralnej. On ją po prostu wznosił od nowa i w tym zakresie preferował głównie neogotyck. Świątyń, przeznaczonych na ogół dla wyznań reformowanych, zbudował sześć, a są to: św. Marcina (1851, rozbudowany w 1887 przez H. Scheela), św. Gertrudy (1863-1868), Anglikański (1859), św. Trójcy (1876-1878), św. Anny (1857-1859) i św. Mikołaja (1873-1874). Wyjątkiem zarówno pod względem stylu, jak i obrządku, jest kościół rzymskokatolicki pod wezwaniem Panny Marii Bolesnej. Jednakże był to kolejny wyjątek w twórczości Felsko, ponieważ w latach 1859-1860 dokonał on, częściowo w stylu neoromańskim, przebudowy pochodzącego z lat 1784-1785 wczesnoklasykistycznego kościoła¹¹.

the Berlin school of Historicism. Though he was not indifferent towards Classicism with which the Berlin, Munich and Vienna circles were so strongly pervaded. Felsko made his name as an architect, and to a certain extent a restorer, owing to the commission for the restoration of the town hall in Riga he obtained in 1848. The town hall was built by Johann Friedrich von Oettinger between 1756 and 1765, but the old building required extension and modernisation. In that way the first neo-classicist building was erected in the city, although Felsko preserved some Baroque elements. That shows Felsko as a restorer with horizons far broader than von Schinkel or von Gärtner who had a tendency for excessive stylistic purism. Von Gärtner, for instance, while restoring Gothic churches in Bavaria ordered the removal of later Renaissance or Baroque additions. The town hall was destroyed during the World War II, and after it ended the Polytechnic labora-

Ryc. 12. Szpital miejski. Ryga. J.D. Felsko, R. Schmaeling, 1873, 1905
Fig.12. Municipal hospital. Riga. J.D. Felsko, R. Schmaeling, 1873, 1905

tories were housed in the preserved fragments. They were dismantled in 2000, to make room *in situ* for the new town hall whose modern construction was in 2001 re-arrayed in the original Felsko costume by the architects: I. Dzene, I. Kuļikovska, U. Bratuškins, V. Polkovņokova, D. Rampāne, Ē. Zīle, D. Medniece.

However, J.D. Felsko did not restore monuments, particularly church architecture. He erected it anew, particularly preferring neo-Gothic style. He built six churches mostly for the Reformed Churches, and those were: St. Martin's (1851, extended in 1887 by H. Scheel), St. Gertrude's (1863-1868), Anglican (1859), Holy Trinity (1876-1878), St. Anna's (1857-1859) and St. Nicholas' (1873-1874). The Roman-Catholic Church of Our Lady of Sorrows was exceptional both regarding its style and religion. But it was yet another exception among the works of Felsko since in the years 1859-1860 he rebuilt, partially in the neo-Romanesque style, an early-classicist church originating from 1784-1785.

Niewiele za to obiektów użyteczności publicznej utrzymanych w stylu neogotyckim pozostawił po sobie J.D. Felsko. Większość z nich, związanych głównie z zabudową placu Ratuszowego, dostępna jest w postaci projektów¹². Do najciekawszych realizacji przeto należy budynek Małej Gildii św. Jana (cechu rzemieślników), wzniesiony w latach 1864-1866. Stylistyką swą obiekt ten przywodzi na myśl gotyk angielski, nieustannie popularny w Niemczech od czasów działalności Friedricha Wilhelma von Erdmannsdorffa i Georga Christopha Hesekeiela w drugiej połowie XVIII wieku, aż do czasów twórczości Paula Schultze-Naumburga, na początku XX wieku, zaś forma pałacu-zameczku uderzająco przypomina wspomnianą już łotewską realizację F.A.Stülera.

Jak większość ówczesnych architektów, Felsko poświęcał wiele uwagi neorenesansowi. W tym stylu zaprojektował kilka obiektów szkolnych. W swych koncepcjach hołdował przede wszystkim niemieckiej odmianie tego neostylu, czyli *Rundbogenstil*, w wersji bawarskiej zwanej *Maximilianstil*¹³. Nie wybudował on w Rydze tylu szkół, co młodszy odeń o pokolenie wychowanek środowiska berlińskiego – wrocławski architekt Richard Plüddemann, ale realizacje Felsko, jak i później Plüddemanna, wywarły trwałe ślady na architektonicznym obliczu obu miast¹⁴. O związkach twórczości Felsko w tym zakresie z Berlinem, a pośrednio z paryską Ecole des Beaux-Arts, może świadczyć gimnazjum realne przy bulwarze Raiņa 8 (1874) oraz szkoła realna przy ul. Krišjāņa Valdemāra 1 (1876-1879). Swymi projektami inspirował Felsko również innych ryskich architektów wznoszących obiekty publiczne, jak np. Reinholda Schmaelinga, swego następcę na stanowisku naczelnego architekta miasta, który wznosił, między innymi, neorenesansowy budynek miejskiej szkoły żeńskiej przy ul. Krišjāņa Valdemāra 2 (1881-1884).

W repertuarze form stosowanych przez J.D. Felsko nie zabrakło również i tzw. kostiumu francuskiego, czyli eklektycznego łączenia rudymetów, najczęściej późnego renesansu francuskiego z wczesnym barokiem francuskim¹⁵. Styl ten, szalenie popularny w centralnej Europie, od mniej więcej połowy XIX wieku aż do początków dwudziestego stulecia (w Niemczech święcił triumfy do około 1870 roku, czyli wojny francusko-pruskiej), do Rygi dotarł stosunkowo późno i nie zyskał specjalnego uznania. Dowodem takiego stanu rzeczy jest zaprojektowana przez Felsko i wybudowana w 1879 roku kamienica przy ul. Antonijas 2. Obiekt ten jest doskonałym przykładem kostiumu francuskiego w architekturze XIX wieku, a zarazem egzemplifikacją raczej odosobnioną. Zbudowano i owszem na przełomie stuleci w Rydze kilka kamienic, w których spotkać można elementy typowe dla architektury francuskiej, ale pod wzglę-

J.D. Felsko left few public buildings designed in the neo-Gothic style. The majority, regarding mainly the development of the Town Hall Square, are available only as blueprints. Among the most interesting realizations was the building of the Small Guild of St. John (a craftsmen guild) erected in the years 1864-1866. Its stylistics resembles English Gothic, continuously popular in Germany since the works of Friedrich Wilhelm von Erdmannsdorff and Georg Christoph Hesekiel in the second half of the 18th century until the times of Paul Schultze-Naumburg at the beginning of the 20th century, and its palace-castle form bears striking resemblance to the already mentioned Latvian realization by F.A. Stüler.

Like the majority of contemporary architects, Felsko paid much attention to neo-Renaissance, and he designed a few school buildings in that style. In his concepts he adhered primarily to the German version of the neo-style called *Rundbogenstil*, known in its Bavarian version as *Maximilianstil*. He did not build as many schools in Riga as Richard Plüddemann, a generation younger architect from Breslau educated in Berliner circles, but the realizations of both Felsko and later Plüddemann made a lasting impact on the architectonic image of both cities. The connections of Felsko's work with Berlin, and indirectly with the Parisian Ecole des Beaux-Arts can be confirmed by the real gymnasium at 8 Raiņa Boulevard (1874) and the real school at 1 Krišjāņa Valdemār street (1876-1879). With his projects Felsko inspired also other architects erecting public buildings in Riga for instance Reinhold Schmaeling, his successor to the position of the main architect of the city, who erected the neo-Renaissance building of the city all girls school at 2 Krišjāņa Valdemār street (1881-1884), among others.

In the repertoire of forms applied by J.D. Felsko there was so called 'French costume' which meant an eclectic combination of rudiments from the late French Renaissance with early French Baroque. The style, which was extremely popular in central Europe from about the mid-19th century until the beginning of the 20th century (in Germany it triumphed until 1870, the French-Prussian War), reached Riga relatively late and did not gain particular recognition. The above can be proved by the tenement house at 2 Antonijas street, designed by Felsko and built in 1878. That object is a perfect example of the 'French costume' in the 19th-century architecture, but at the same time a rather isolated exemplification. At the turn of the centuries, there were some tenement houses built in Riga, which encompassed elements typical for French architecture, but as far as the stylistics is concerned they are a far cry from Felsko's realization. The ar-

dem stylowości daleko im do realizacji Felsko. Notabene architekt zaprojektował w Rydze jeszcze kilka kamienic, lecz wśród nich obiekt przy ul. Antonijas 2 wyróżnia się wyjątkowo¹⁶.

Godzi się odnotować, że kompetentni badacze łotewscy styl kamienicy przy ul. Antonijas 2 określają jako „pseudo-barok”¹⁷. Jest to stanowisko do pewnego stopnia uzasadnione, zważywszy na nadal jeszcze obowiązujące przesady i uprzedzenia, które kwestionują wartość artystyczną zabytków z kręgu historyzmu i eklektyzmu, a i pojęcie kostiumu francuskiego, którego wprowadzenia prekursorem był, między innymi, Tadeusz Stefan Jaroszewski, jest zjawiskiem stosunkowo świeżej daty¹⁸. Zaś poważne badania nad historią architektury XIX wieku na Łotwie zostały podjęte tamże dopiero po 1991 roku, czyli po odzyskaniu przez ten kraj niepodległości.

Johann Daniel Felsko, twórca nowoczesnej Rygi i pionier złotego wieku w dziejach jej architektury, zarządzał budownictwem i architekturą miasta przez, bagatela, trzydzieści pięć lat. Jego następcą został Reinhold Schmaeling, wywodzący się z środowiska petersburskiego. Łączyło ich niewiele lub zgoła nic, jednakże istnieje w Rydze obiekt, w którym zetknęła się, symbolicznie niejako, twórczość obu architektów¹⁹. Jest nim pierwszy publiczny szpital miejski przy ul. Bruņinieku 5, którego pierwsze pawilony wystawił w 1873 roku Felsko. W latach następnych szpital rozbudowywał R. Schmaeling, a w okresie międzywojennych Enžens Laube. Atoli najbardziej interesującym fragmentem tego szpitala jest, zbudowany w 1905 roku przez R. Schmaelinga, w manierze, którą badacze łotewscy określają jako „styl ceglany”²⁰, budynek administracyjny. Ów *genre*, polegający na bardziej bogatym bądź skromnym zdobieniu ceglanoego lica elewacji, najczęściej eklektycznie zestawioną dekoracją rzeźbiarską, czasem malarzką, miał szalone wzięcie w środkowej Europie. W Polsce najwybitniejszym przedstawicielem tego rodzaju architektury był Teodor Talowski²¹. Byli oczywiście i inni zwolennicy tej manieri, jednakże szpital Schmaelinga wyjątkowo koresponduje ze stylem Talowskiego, który mimo swej atencji dla przeszłości był bardzo wczesnym wprawdzie, ale jednak prekursorem odwrotu od akademizmu w architekturze.

Podobnie jak Felsko, Schmaeling był autorem wielu obiektów użyteczności publicznej, ale szpitali i szkół zrealizował znacznie więcej, co wiązało się z niesłychanym wzrostem gospodarczym i boomerem budowlanym Rygi ostatnich trzydziestu lat XIX stulecia i pierwszą dekadą XX. Budowle Schmaelinga utrzymane były głównie w stylu neogotyckim i neorenesansowym, przy czym architekt ten skłonny był do większego niżli Felsko eklektyzowania swoich koncepcji. Atoli budynek administracyjny szpitala miejskiego był w dorobku Schmaelinga zjawiskiem

chitect designed a few more tenement houses in Riga, but the building at 2 Antonijas street is unique among them.

It is worth noticing, that competent Latvian scientists defined the style of the tenement house at 2 Antonijas street as pseudo-Baroque. This claim seems justified to a certain extent, considering the still existing superstitions and prejudices which question the artistic value of monuments representing Historicism and eclecticism and the term ‘French costume’, whose introduction was encouraged by Tadeusz Stefan Jaroszewski among others, is a relatively new phenomenon. Serious research concerning the history of the 19th-century architecture in Latvia started only after 1991, when the country regained its independence.

Johann Daniel Felsko, the creator of modern Riga and the pioneer of the golden age of its architecture, was in charge of the city constructions and architecture for thirty five years. He was succeeded by Reinhold Schmaeling descending from St. Petersburg circles. They did not have much in common, though there exists a structure in Riga in which the work of both architects was somehow symbolically combined. It is the first public municipal hospital at 5 Bruņinieku Street whose first pavilions were erected by Felsko in 1873. Later the hospital was extended by R. Schmaeling, and during the inter-war period by Enžens Laube. Nevertheless, the most interesting fragment of the hospital is the administration building erected by R. Schmaeling in 1905 in the manner defined by Latvian scientists as ‘the brick style’. That genre was characterised by more or less lavishly decorating of the brick wall front with eclectic sculpted or painted ornaments, and was extremely popular in central Europe. The most outstanding representative of that type of architecture in Poland was Teodor Talowski. Naturally, there were many other followers of that manner, but Schmaeling’s hospital uniquely corresponds with Talowski’s style as the latter, despite his respect for the past, was an early maybe but nevertheless a precursor of the retreat from academism in architecture.

Like Felsko, Schmaeling was an author of numerous public buildings, but he realized more hospitals and schools, which was connected with an incredible economic growth and building boom in Riga during the last thirty years of the 19th century and the first decade of the 20th century. Schmaeling’s buildings represented mostly the neo-Gothic and neo-Renaissance style, and the architect was prone to making his concepts more eclectic than Felsko. Although the administration building of the municipal hospital was an isolated phenomenon among Schmaeling’s

raczej odosobnionym wprowadzie, ale niesłychanie znaczącym, jako że obiekt ten był zarówno punktem zwrotnym, jak i istotnym ogniwem w procesie rozwoju architektury i urbanistyki miasta.

works, it was extremely significant as it constituted a turning point and a crucial link in the process of architectural and urban development of the city.

- ¹ J. Krastiņš, I. Strautmanis, Rīga. *The Complete Guide to Architecture*, Rīga 2004, s. 6 i n.; J. Purchla, *Jak powstał nowoczesny Kraków*, Kraków 1990, s. 11-39.
- ² J. Krastiņš, *Rīgas Arhitektūras Meistari 1850-1940, The Masters of Architecture of Rīga*, 2002, s. 6-8.
- ³ *Ibidem*, s. 32-33; D. Lāce, Johana Daniela Felsko jēguldījums dzīvojamā ēku celtniecībā 19. gadsimtā [w:] *Arhitektūra un māksla Rīgā. Idejas un objekti*, Rīga 2004, s. 82.
- ⁴ R. Wagner-Rieger, *Vom Klassizismus bis zur Secession*, [w:] *Geschichte der Bildenden Kunst in Wien. Geschichte der Architektur in Wien*, Bd. VII, 3, Wien 1973, s. 81-232; P. Haiko, *Vienna 1850-1930 Architecture*, New York 1992, s. 30-74; Z. i T. Tołłoczko, *Z zagadnień historii i historyzmu oraz eklektyzmu w architekturze drugiej połowy XIX wieku na przykładzie wiedeńskiego Heeresgeschichtliches Museum Theophila Hansena*, *Czasopismo Techniczne*, 1-A/2002, s. 43-81.
- ⁵ J. Krastiņš, I. Strautmanis, *op.cit.*, s. 9.
- ⁶ S. Grosa, *Art Nouveau in Rīga*, Rīga 2003; R. Čaupale, Z. Tołłoczko, *Secesja i modernizm w Rydze. Pół wieku architektury lotewskiej – perłą europejskiego dziedzictwa kulturowego. Część I. U progu uzyskania suwerenności*, *Czasopismo Techniczne*, z. 13-A/2005, s. 3-25.
- ⁷ D. Bruģis, *Historisma laikmēns* [w:] *Latvijas mākslas vēsture*, Rīga 2005, s. 206-207; Z. Tołłoczko, „Sen architektura” czyli o historii i historyzmie architektury XIX i XX wieku, *Studia i materiały*, Kraków 2002; idem, *Architektura i społeczeństwo. Przegląd zagadnień budownictwa i urbanistyki w Niemczech od około roku 1850 do około roku 2000. Od późnoromantycznego historyzmu do późnego socjodermizmu*, Kraków 2005; Na temat rodziny von Medem zob.: Z. Tołłoczko, *Z dziejów klasycyzmu na Łotwie na przykładzie pałacu w Mežotne*, *Czasopismo Techniczne*, z. 14-A/2006, s. 115-132.
- ⁸ J. Krastiņš, *op.cit.*, s. 33.
- ⁹ D. Lāce, *op.cit.*, s. 86-94; Z. Białkiewicz, *Wpływ środowiska berlińskiego na architektów krakowskich w drugiej tercji XIX*

wieku, Teka Komisji Urbanistyki i Architektury, O/PAN w Krakowie, t. XXX, 1998, s. 167-186; Z. Tołłoczko, *Główne nurty historyzmu i eklektyzmu w sztuce XIX wieku*. Tom I. *Architektura. Podręcznik dla studentów wyższych szkół technicznych*, Kraków 2005, s. 123-136, 155-169, 187-198, 264-265, 334-335.

- ¹⁰ J. Krastiņš, *op.cit.*, s. 32; J. Krastiņš, I. Strautmanis, *op.cit.*, s. 36; O. Sparitis, *Die Wiedergeburt der administrativen, politischen und kulturellen Symbole auf dem Rigaer Rathausplatz*, *Acta Historiae Artium Balticae*, 1, 2005, s. 89-91.
- ¹¹ J. Krastiņš, *op.cit.*, s. 37.
- ¹² O. Sparitis, *op.cit.*
- ¹³ D. Dolgner, *Historismus. Deutsche Baukunst 1815-1900*, Leipzig 1993, s. 83 i n.
- ¹⁴ A. Gryglewska, *Richard Plüddemann. Architekt Wrocławia. 1846-1910*, Wrocław 1998, s. 11-79; M. Scharabi, *Architekturgeschichte des 19. Jahrhunderts*, Berlin 1993; idem, *Einfluss der Pariser Ecole des Beaux-Arts auf die Berliner Architektur in der 2 Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Berlin 1968.
- ¹⁵ Por.: Ł. M. Sadowski, „Kostium francuski” a architektura rezydencjonalna polskiej arystokracji i ziemiaństwa w latach 1864-1914, Warszawa 2006; K. Stefański, *Architektura XIX wieku na ziemiach polskich*, Warszawa 2005, s. 121 i n.
- ¹⁶ J. Krastiņš, I. Strautmanis, *op.cit.*, s. 88.
- ¹⁷ *Ibidem*.
- ¹⁸ T.S. Jaroszewski, *Od klasycyzmu do nowoczesności. O architekturze polskiej XVIII, XIX i XX wieku*, Warszawa 1996, s. 50-71.
- ¹⁹ J. Krastiņš, *op.cit.*, s. 104 i n.
- ²⁰ J. Krastiņš, I. Strautmanis, *op.cit.*, s. 165.
- ²¹ K. Stefański, *op.cit.*, s. 161 i n.; J. Purchla, *Kraków i jego architektura na przełomie wieków*, [w:] *Sztuka około 1900 w Europie Środkowej. Centra i prowincje artystyczne*. Materiały międzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach 20-24 października 1994, P. Krakowski, J. Purchla (red.), Kraków 1997, s. 61-76.

Streszczenie

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie urbanistycznej i architektonicznej twórczości Johanna Daniela Felsko, budowniczego nowoczesnej Rygi. Absolwent Królewskiej Akademii Sztuki w Kopenhadze, związany był głównie z berlińskim i monachij-skim środowiskiem architektonicznym. Budował przede wszystkim obiekty użyteczności publicznej, utrzymane w różnych neostylach historycznych. Do historii urbanistyki lotewskiej przeszedł za sprawą swego planu zniesienia (wyburzenia) twierdzy i fortyfikacji w Rydze i stworzenia w ich miejsce systemu plantów, ale i bulwarów, wytyczających nowoczesną sieć miasta. Plan ten realizował Felsko przez trzydzieści lat i dzięki temu już z końcem XIX wieku przyszła stolica Łotwy należała do najpiękniejszych miast nad Bałtykiem.

Abstract

The aim of this article is to present the urban planning and architectonic works of Johann Daniel Felsko, the builder of modern Riga. This graduate of the Royal Academy of Art in Copenhagen was mostly connected with the Berlin and Munich architectural circles. He was mainly the author of public buildings representing various historical neostyles. Felsko went down in history of Latvian urban planning because of his plan of demolishing the fortress and fortifications in Riga, and replacing them with a system of parks and boulevards outlining the modern layout of the city. It took Felsko thirty years to realise that plan, but thanks to it the future capital of Latvia could already be numbered among the most beautiful cities on the Baltic towards the end of the 19th century.